

УДК 343.2

Сніжана Шевченко,аспірант кафедри кримінального права і кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У статті ідентифіковані питання, що стосуються принципів кримінального права, залишаються дискусійними та не знайшли свого однозначного вирішення у доктрині кримінального права. Систематизовано та проаналізовано основні підходи до вирішення таких питань, а також визначено їхній вплив на методологію дослідження місця принципу пропорційності у системі принципів кримінального права.

Ключові слова: система принципів кримінального права, доктрина кримінального права, принцип пропорційності, справедливість, нормативність.

Постановка проблеми. Кримінальне право є галуззю права, яка пов'язана зі встановленням заборони на вчинення певного діяння під страхом застосування державою заходів примусу кримінально-правового характеру. Встановлення такої заборони та визначення заходів кримінально-правового примусу, як наслідок, за її порушення, потенційно пов'язане з обмеженням прав людини. Очевидно, що обмеження цих прав не може бути довільним та хаотичним, а має підпорядковуватись певним правилам, ідеям, які відображають загальний розвиток суспільства. До таких належать принципи кримінального права. Як наслідок, закономірно постає питання визначення системи цих принципів, які б забезпечували баланс між взаємними правами та обов'язками у субординованих відносинах «людина–держава», а також врівноважували публічний і приватний інтерес. З огляду на те, що сучасному кримінальному праву притаманні «людноцентристські» тенденції розвитку, то саме кримінально-правові принципи мають стати змістовою основою досягнення вищезгаданої мети балансу.

Незважаючи на особливу важливість проблематики принципів кримінального права та їх системи, багато питань у цій сфері залишаються дискусійними та потребують подальших наукових розвідок. Оскільки принцип пропорційності є одним з елементів системи принципів кримінального права, який підпорядковується загальним закономірностям та правилам цієї системи, то наявність дискусійних питань та прогалин у вищезгаданій проблематиці ускладнює дослідження його змісту.

Мета статті. Ідентифікація ключових дискусійних питань та прогалин у кримінально-правовій доктрині та їх аналіз, що є метою цього дослідження, має безпосереднє значення для науково обгрунтованого визначення місця принципу пропорційності у системі принципів кримінального права. Адже перш ніж визначити, як принцип пропорційності співвідноситься з іншими принципами кримінального права, необхідно визначитися щодо змісту та обсягу поняття «принципи кримінального права» та їх системи. Для досягнення цієї мети необхідно, по-перше, окреслити основні підходи до визначення поняття «принцип кримінального права» та його співвідношення з суміжними поняттями; по-друге, ключові підходи до визначення системи принципів кримінального права та її елементів. Наслідком аналізу вищезгаданих питань має стати визначення місця принципу пропорційності у системі принципів кримінального права.

Аналіз наявних досліджень і публікацій. У радянський період принципи кримінального права були об'єктом дослідження у працях таких вчених: Г.А. Крігера [28], В.М. Кудрявцева [30], В.В. Мальцева [31; 33], А.В. Наумова, С.С. Пірвагідова та Ю.Є. Пудовочкина [39], П.О. Фефелова [52], М.Л. Якуба [62] та інших. Ще у доктринальних дослідженнях вищезгаданих науковців було констатовано, що проблематика принципів кримінального права є не досить розробленою [52, с. 7]. Варто зауважити, що такий стан дослідження видається цілком логічним наслідком умов, в яких розвивалась тодішня наука кримінального права, зокрема в частині необхідності, щоб доктринальні напрацювання відповідали

вимогам державної ідеології та політики [30, с. 11–13; 33, с. 275]. Тому пріоритетним завданням сучасної доктрини кримінального права є критична оцінка та наукове переосмислення результатів вищезгаданих напрацювань.

Окремі принципи кримінального права ставали об'єктом наукового дослідження таких українських учених: Ю.В. Бауліна, В.А. Гацелюка [10], С.В. Гізімчука [11], О.О. Дудорова, М.Я. Кондри [20], О.О. Книженко [25], В.О. Навроцького, Ю.С. Резнік [44], О.В. Степаненка [47], М.І. Хавронюка [58; 59], С.В. Хилюк, В.В. Шаблістого [60], Д.А. Шевченко та інших. Станом на сьогодні першим та поки єдиним комплексним дослідженням принципів кримінального права у вітчизняній кримінально-правовій доктрині є дисертаційне дослідження та дві монографії, видані на його основі, В.А. Гацелюка «Реалізація принципів кримінального права України: проблеми» [10].

Аналіз напрацювань щодо принципу пропорційності у сучасній доктрині кримінального права дає підстави стверджувати, що цей принцип досліджувався виключно в рамках теорії пеналізації, зокрема співмірності призначеного покарання тяжкості злочину, обставинам його вчинення та особі, яка його вчинила [8, с. 151; 25, с. 118; 26, с. 78–86]. Окрім того, принцип пропорційності частково згадувався у контексті дослідження питання неадекватності кримінально-правової заборони [6, с. 12; 50, с. 257]. Інші аспекти вказаної проблематики залишилися поза увагою авторів, а сам принцип пропорційності ніколи не ставав об'єктом окремого спеціального дослідження у вітчизняній доктрині кримінального права.

Серед зарубіжних дослідників дослідженню принципів у кримінальному праві присвятили свої праці Е. Ешворс, К. Дейвіс, Д.І. Дедов [14], Д. Гусак [66; 67; 68], Г. Джонс [70], Н.А. Лопашенко [31], Р.А. Познер [42, с. 300, с. 303–312, с. 329–334], Р. Дж. Сігнер, С. Сплавніч [78], Б. Шлінк [61], Н. Яреборг [79] та інші. У вищезгаданих дослідженнях принцип пропорційності досліджувався як у межах теорії пеналізації [61; 63; 71; 74, с. 961–972], так і теорії криміналізації [31, с. 122–126; 63, с. 1776; 64, с. 279, с. 299–312; 65, с. 117; 73, с. 177–179; 74, с. 101, с. 132; 75, с. 144–145; 80, с. 81–83, с. 93; 82, с. 328–329, с. 336; 83, с. 259]. Принцип пропорційності частково досліджувався у доктрині міжнародного кримінального права Г. Верле [9, с. 49–52, с. 122, с. 176, с. 722], І.І. Лукашук, С.В. Саяпіним.

Виклад основного матеріалу. Як уже було зазначено вище, у вітчизняній кримі-

нально-правовій доктрині неодноразово було констатовано про відсутність консенсусу щодо визначення самого **поняття принципу кримінального права** [1, с. 6–8; 8, с. 146–148; 10, с. 129–131; 13, с. 89; 15, с. 69–72; 18, с. 35; 25, с. 123; 49, с. 262; 53, с. 70; 55, с. 13–14; 58, с. 93; 59; 44, с. 29–53]. Здебільшого у кримінально-правовій доктрині науковці визначають принципи кримінального права як основоположні засади, які детермінують зміст цієї галузі права [8, с. 119; 15, с. 69; 44, с. 52], а також окреслюють прийоми і способи впливу на суспільні відносини, які наявні в арсеналі кримінального права [10, с. 12]. Саме принципи кримінального права є тією засадою, що визначає загальний методологічний підхід до того, яким чином будуть врегульовані суспільні відносини, що є предметом галузі кримінального права, демонструють основні вектори її розвитку, акумулюють та кристалізують її найсуттєвіші риси. Тому дефініювання принципів у кримінальному праві є особливо важливим, позаяк, як уже було зазначено вище, саме ця галузь права пов'язана із потенційним застосуванням до людини заходів державного примусу, які «набувають найбільш репресивного характеру» стосовно обмеження прав людини [10, с. 4].

Варто зауважити, що у вітчизняній кримінально-правовій доктрині дискусія з приводу можливості дефініювання поняття принципу кримінального права залишається відкритою до обговорення. Стрижневою проблемою такої дискусії є притаманний принципам абстрактний характер та насамперед їх світоглядна, а не нормативна цінність. Таким чином, полемічним у сучасній доктрині кримінального права є питання щодо того, чи загалом може принцип бути поняттям нормативним і чи не суперечить така ідея самій суті поняття «принцип» [10, с. 20; 53, с. 71; 44, с. 12, с. 34]. Варто зауважити, що в цій частині такі застереження та сумніви цілком застосовні до принципу пропорційності, який є також поняттям абстрактним, онтологічно складним та багаторівневим. Щодо вищенаведеного твердження слід зауважити, що, на нашу думку, беззастережно принципи права загалом і принцип пропорційності зокрема є категорією світоглядною. Але хіба не таким же є і поняття права як системи норм загалом? Позитивне право також завжди прямо чи опосередковано пов'язане із соціально-економічною дійсністю та є відображенням домінуючих у суспільстві правових цінностей. Абстрактність поняття принцип кримінального права жодним чином не обмежує його праворегуючого значення у цій галузі права. Адже

навіть, якщо принцип права закріплений у законі про кримінальну відповідальність, то його нормативність не означає «застиглість його змісту». Притаманний принципам права абстрактний характер, навіть у разі його закріпленості в позитивному праві, залишає простір для його динамічного тлумачення з урахуванням потреб як правозастосування, так і правореалізації. З огляду на це, вважаємо, що нормативне закріплення принципу кримінального права жодним чином не нівелює його зміст та, відповідно, не суперечить його природі.

Окрім того, вищезгадана відсутність уніфікованого підходу до розуміння поняття «принцип кримінального права» у вітчизняній кримінально-правовій доктрині ускладнює встановлення його *співвідношення із суміжними поняттями* та, як наслідок, зумовлює плюралізм підходів до визначення його взаємозв'язку з такими поняттями: «принцип кримінального законодавства» [44, с. 33–37], «принцип кримінальної політики» (або якщо точніше «принцип кримінально-правової політики», оскільки поняття «кримінальна політика» є калькою з російського «уголовная политика») [15, с. 61–63; 25, с. 107–110; 31, с. 45; 33, с. 272; 44, с. 33–37; 56, с. 12], «принцип криміналізації» [31, с. 105–128] тощо.

Підтримувана конкретним автором позиція до співвідношення вищезгаданих понять безпосередньо впливає на ідентифікацію місця принципу пропорційності у системі принципів кримінального права. Наприклад, до співвідношення принципу кримінального права та принципу кримінально-правової політики є такі підходи: принципи кримінально-правової політики є ширшим поняттям, ніж принципи кримінального права (М.І. Ковальов, С.С. Пірвагідова та Ю.Є. Пудовочкіна, Т.Р. Сабітов); згідно з другим – навпаки (В.В. Мальцев, О.О. Книженко); згідно з третім, принципи кримінально-правової політики характеризують діяльність, а принципи кримінального права – систему кримінально-правових норм (Н.А. Лопашенко). Кожен з цих підходів фактично веде дослідника до інших висновків щодо визначення місця принципу пропорційності у кримінальному праві, а визначене дослідником місце такого принципу впливає на дефініювання як його поняття та змісту, так і потенційних сфер його реалізації.

Іншим дискусійним питанням у вітчизняній доктрині кримінального права, вирішення якого безпосередньо пов'язане з визначенням місця принципу пропорційності у системі принципів кримінального права, є відсутність уніфікованого розуміння самої *системи принципів кримінального права*.

Варто зауважити, що у цьому контексті у доктрині кримінального права полеміка розгорнута навколо вирішення двох ключових питань: *по-перше*, які принципи слід віднести до принципів кримінального права; *по-друге*, чи необхідно взагалі закріплювати такі принципи у законі про кримінальну відповідальність та яке значення для сфери правозастосування у кримінальному праві матиме їх закріплення.

Оскільки предметом цієї розвідки не охоплюється безпосередній аналіз окремих елементів системи принципів кримінального права, розроблених у вітчизняній доктрині кримінального права, то зауважимо, що загалом більшість науковців у кримінально-правовій доктрині відносять до такої системи як загальноправові, так і галузеві й міжгалузеві принципи права [13, с. 89; 25, с. 123]. Справедливим буде також зазначити, що й певні альтернативні підходи розробляються у сучасній кримінально-правовій доктрині, проте в основі таких розробок однаково лежить вищезгаданий класичний підхід [8, с. 120, с. 146–148]. Отже, загалом поділ усіх принципів права на загальноправові, міжгалузеві та галузеві відображає домінуючий нині у теорії держави і права підхід до класифікації принципів права [10, с. 27–30; 46; 47, с. 43]. Останні дві групи принципів, згідно з логікою вищезгаданого підходу, мають відображати специфічні риси та особливості певної галузі права, наприклад кримінального, при цьому забезпечуючи єдність правового регулювання в межах галузі.

Варто зауважити, що вищезгаданий поділ принципів є розробленим виключно на рівні доктрини теорії держави і права [21; 22] та певною мірою є відображенням ще напрацьовань радянської доктрини права [31, с. 151]. З огляду на це цілком справедливою видається думка, що позитивною тенденцією у сучасній доктрині теорії держави і права є націленість на модифікацію вищезгаданого підходу до класифікації принципів з метою формування більш універсального та певною мірою більш сучасного погляду на систему принципів [31, с. 151–152]. Проте поки домінуючим залишається «традиційний» підхід, критика довкола якого нині фокусується у розрізі питання: якщо будь-який галузевий принцип завжди виводиться із загальноправового, при цьому не відтворюючи його автоматично, а лише доповнюючи і конкретизуючи з урахуванням специфіки певної галузі права, то чи не є надмірним теоретизуванням такий поділ принципів у доктрині права.

Якщо виходити з класичного класифікаційного підходу, то принцип пропорційності буде *загальноправовим* принципом права,

який реалізується у кримінальному праві та його інститутах з певними галузевими особливостями. У зв'язку з цим правильним видається твердження, що «загальноправові принципи діють через галузеві, а специфічні галузеві принципи є не чим іншим, як своєрідним відзеркаленням загальноправових принципів» [46]. З огляду на це видається не виправданим звуження змісту принципу пропорційності виключно до принципу співмірності (відповідності) призначеного покарання тяжкості злочину, обставинам його вчинення та особі, яка його вчинила [8, с. 151–152].

Повертаючись до питання відсутності системи принципів кримінального права, варто зазначити, що більшість науковців у вітчизняній кримінально-правовій доктрині не виділяють окремо принципу пропорційності у системі принципів кримінального права [8, с. 146–148; 10, с. 129–131; 13, с. 89; 15, с. 69–72; 25, с. 123; 59]. Проте принцип пропорційності як принцип балансування згадується у вітчизняній кримінально-правовій доктрині у контексті аналізу інших принципів кримінального права, зокрема: принципу гуманізму [8, с. 137; 44, с. 102], принципу справедливості [1, с. 6–8; 8, с. 120; 10, с. 32; 15, с. 69–72; 44, с. 80–102; 51, с. 11; 53, с. 73; 58, с. 94; 59].

У зв'язку з тим, що найчастіше принцип пропорційності згадується саме під час дослідження принципу справедливості, то хотілось би окреслити основні підходи до їх співвідношення. Загалом у кримінально-правовій доктрині побутує думка про те, що справедливість є «конститутивним принципом та інтегрує у собі фундаментальні ідеї кримінального права», «має концептуальний характер і є фундаментом, на якому має базуватись закон про кримінальну відповідальність» [53, с. 73], з огляду на це, «чим більше закон про кримінальну відповідальність відповідає концепції справедливості, втіленій у принципі верховенства права, тим більше підстав оцінювати такий закон як правовий» [10, с. 67]. Цілком погоджуючись з вищевказаним, необхідно окреслити побутуючі у доктрині підходи до співвідношення принципу справедливості та принципу пропорційності: принцип пропорційності є передумовою справедливості [5, с. 194; 54, с. 70]; є складником справедливості або поняттям, що тісно пов'язане зі справедливістю [3, с. 152; 29, с. 12–13; 34, с. 4–5; 37, с. 172, с. 174]; є поняттям, що ґрунтується на справедливості [41, с. 299]. Очевидно, можна констатувати, що кожен з перерахованих вище підходів загалом не заперечує взаємозв'язку принципу пропорційності та принципу справед-

ливості, а навіть навпаки стверджує, однак чіткої межі між ними, їхніми відмінностями поки не провів жоден автор. З огляду на це таке питання потребує подальшого дослідження з урахуванням саме методологічних основ для вищезгаданого розрізнення цих принципів, що в перспективі допоможе ідентифікувати: чим же, власне, є принцип пропорційності у кримінальному праві, тобто його зміст та сфери реалізації.

Іншим дискусійним питанням у вітчизняній доктрині кримінального права, що невід'ємно пов'язане з питанням системи принципів кримінального права, є доцільність **закріплення принципів кримінального права** у законі про кримінальну відповідальність. Це питання неодноразово ставало предметом наукової дискусії [15, с. 70; 17; 44, с. 21; 54]. Натепер у доктрині є щонайменше два підходи до способу нормативного закріплення принципів кримінального права: текстуальне закріплення, тобто їх безпосереднє закріплення в окремій структурній частині Кримінального кодексу України (надалі – КК України); або так зване «концептуальне закріплення», тобто виведення цих принципів з аналізу КК України [10, с. 13; 15, с. 70; 44, с. 21; 48, с. 18–19; 53, с. 71].

З приводу наведеного вище слід зауважити таке. Як відомо, принципи права виникають спершу в людській свідомості як ідея, яка є рефлексією на навколишню соціально-економічну і правову дійсність, закономірності розвитку держави і потреби певного суспільства. У подальшому така ідея методологічно обґрунтовується у доктрині права та може закріпитися законодавцем у позитивному праві – КК України. Апологетами закріплення принципів кримінального права у КК України є М.І. Бажанов, І.М. Гнатів [12, с. 153], В.О. Гацелюк [10, с. 20, с. 22], О.О. Дудоров [15, с. 70], О.С. Фещенко [53, с. 71], М.І. Хавронюк [15, с. 70; 58, с. 8; 59] та інші. На нашу думку, принципи кримінального права потрібно закріпити з таких мотивів: *по-перше*, слушною видається позиція, що текстуальне закріплення принципів кримінального права матиме позитивний вплив на правозастосування, «оскільки буде усунута наявна розпорошеність структурних елементів одного принципу в законі про кримінальну відповідальність, окреслено сутність та конкретне наповнення кожного із принципів, і, як наслідок, буде забезпечено системне нормативно-правове регулювання галузевих принципів кримінального права» [56, с. 8]; *по-друге*, погоджувемось з позицією, що відсутність законодавчого закріплення принципів негативно відображується на структурі та

змісті статей Загальної та Особливої частин [12, с. 372; 17, с. 41; 27, с. 83].

Окремі науковці наполягають, що саме текстуальне закріплення принципів кримінального права «надасть їм загальнообов'язкового характеру, а значить і регулятивної дії» [10, с. 20–22] та у такий спосіб принципи не лише декларуватимуть певні ідеї, а також матимуть «безпосередній праворегулюючий вплив на поведінку громадян» [53, с. 72]. Будучи прихильником текстуального закріплення принципів, не погоджуємось з вищенаведеними аргументами через їх невідповідність сучасним ідеалам у праворегулюванні [15, с. 70; 44, с. 14]. У проблематиці принципів права підхід, згідно з яким праворегулюючий вплив та значення принципів прив'язується виключно до факту їх нормативного закріплення, відображає домінуючий у минулому стереотип, який полягає у визначенні домінуючого становища норми права щодо принципу права, і, як наслідок, утверджує у сучасній доктрині кримінального права «позитивістські стереотипи та догми, відповідно до яких норма або ж система таких норм, що створені державою, є втіленням її волі – це і є право» [36, с. 61].

Нині така аргументація видається дещо обмеженою, адже принципи права мають безпосередній праворегулюючий вплив на правовідносини незалежно від їх закріплення в матеріальному праві. Найбільш ілюстративним прикладом нині є верховенство права як ідея та пануючий зараз правовий ідеал, який безпосередньо впливає на правозастосовну діяльність у галузі кримінального права, при цьому фактично не будучи закріпленим у законі про кримінальну відповідальність. На наше переконання, вплив верховенства права на правозастосування зумовлюється насамперед тим, що верховенство права як світоглядна категорія відображає домінуючі в суспільстві та державі правові цінності. Варто зауважити, що нині у вітчизняній доктрині права принцип пропорційності розробляється саме у контексті дослідження верховенства права і хоча підходи до їх співвідношення різняться [16, с. 18; 27, с. 66–67, с. 132, с. 163; 40, с. 40], проте власне на дисертаційному рівні розроблено підхід, який визначає принцип пропорційності складовою частиною верховенства права [16].

Висновки

З огляду на те, що у радянській доктрині праворегулююче значення кримінально-правових принципів ніколи не розроблялося, а більшість питань у сучасній вітчизняній доктрині кримінального

права у цій проблематиці залишаються дискусійними, то саме їх аналіз та пошук способів вирішення дасть змогу науково обгрунтовано ідентифікувати місце принципу пропорційності у системі принципів кримінального права, наслідком чого стане формування поняття, змісту та сфер реалізації принципу пропорційності.

Натепер принцип пропорційності, його поняття, зміст та сфери реалізації є малодослідженими у вітчизняній кримінально-правовій доктрині. Складність дослідження цього принципу насамперед зумовлена винятковою дискусійністю проблематики принципів кримінального права у кримінально-правовій доктрині. Загальнотеоретичні напрацювання у царині принципів кримінального права мають детерминувати дослідження кожного окремого принципу кримінального права. З огляду на це визначальним для ідентифікації місця принципу пропорційності у галузі кримінального права є: *по-перше*, визначення поняття принципу кримінального права та його співвідношення з поняттям принципу кримінально-правової політики, принципу законодавства та принципу криміналізації; *по-друге*, окреслення системи принципів кримінального права, її елементів, підходів до визначення таких елементів та необхідності закріплення принципів кримінального права у КК України.

Список використаних джерел:

1. Александров Ю.В., Клименко В.А. Кримінальне право України: Заг. частина : підручник. Київ : МАУП, 2004. 328 с.
2. Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности : монография. Одесса : Астропринт, 2006. 159 с.
3. Аристотель. Никомахова этика: соч.: в 4 т. / пер. с древнегреч. Москва, 1983. Т. 4.
4. Бажанов А.А. Соразмерность как условие справедливости санкции. Российский университет дружбы народов. *Вестник РУДН. Серия «Юридические науки»*. 2017. № 4. С. 486–507.
5. Балинська О.М. Проблеми теорії держави і права : навчально-методичний посібник. Львів : Вид-во ЛьвДУВС, 2008. 320 с.
6. Балобанова Д.О. Теорія криміналізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2007. 17 с.
7. Братасюк М.Г. Співвідношення загальних принципів та норм права в основних типах праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 60–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2016_1_7
8. Берзін П.С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник: у 3-х т. Т.1. Загальні засади. Київ : ВД «Дакор», 2018. 404 с.

9. Верле Герхард. Принципы международного уголовного права. Одеса : Фенікс; Москва : ТрансЛит, 2011. 910 с.
10. Гацелюк В.А. Реализация принципов уголовного права Украины: проблемы и перспективы. Луганск : РИО ЛАВД, 2003. 152 с.
11. Гізімчук С. Теоретичні та практичні питання формалізації принципів кримінального права. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2007. № 4(51). С. 209–219.
12. Гнатів І.М. Принцип “non bis in idem”: передумови та причини становлення. *Вісник Львівського університету*. 2012. № 56. С. 372–378.
13. Гришук В.К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права : навчальний посібник. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 112 с.
14. Дедов Д.И. Методология регулирования предпринимательских отношений с позиции принципа соразмерности. Теоретико-методологические проблемы права. / под общ. ред. М.Н. Марченко. № 2. Москва : Зерцало-М, 2007. С. 359–390.
15. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
16. Євтошук Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юридичних наук. М-во освіти і науки України, Ун-т економіки та права «КРОК». Київ, 2015. 214 с.
17. Кваша О.О. Конституційні принципи в нормах Кримінального кодексу України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. № 2. С. 35–44.
18. Кваша О.О. Зміст і значення понять «взаємодія» та «система» у філософських і правових дослідженнях. *Держава і право* : збірник наукових праць. № 56. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. С. 32–38.
19. Козюбра М.І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право Україна*. № 11, 2017. С. 142–164
20. Кондра М.Я. Стан дослідження реалізації принципу рівності у науці кримінального права України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. № 63. С. 153–165.
21. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 42–46.
22. Колодій А.М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
23. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 1999. 36 с.
24. Кленова Т.В. Принципы уголовного права и принципы кодификации в уголовном праве. *Государство и право*. 1997. № 1. С. 54–59.
25. Книженко О.О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві : дисертація на здобуття наукового ступеня докт. юридичних наук за спеціальністю 12.00.08. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2012. 431 с.
26. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна. Курс лекцій. Київ : Атіка, 2001. 432 с.
27. Коржанський М.Й. Визначення окремих понять у Кримінальному кодексі України. *Право України*. 2002. № 10. С. 83–88.
28. Кригер Г.А. Место принципов советского уголовного права в системе принципов права. *Советское государство и право*. 1981. № 2. С. 102–107.
29. Кофанов Л.Л. Суд и судьи в избранных фрагментах из Дигест Юстиниана. Москва : Статут, 2006. 734 с.
30. Кудрявцев В.Н. Основание уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация. Издательство «Наука». Москва. 1982. 239 с.
31. Лопашенко Н.А. Уголовная политика. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 579 с.
32. Мальцев В.В. Принципы уголовного законодательства и общественно опасное поведение. *Государство и право*. 1997. № 2. С. 98–102.
33. Мальцев В.В. Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности. Юридический центр Пресс, 2004. 694 с.
34. Мандрікова К.О. Розумність у системі принципів застосування норм права. *Теорія і практика правознавства*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_7
35. Махінчук В. Конституційні принципи кримінального права: проблема формування системи законодавчих гарантій адекватності покарання. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 4. С. 90–92.
36. Матишевський П.С., Андрушко П.П. Кримінальне право України. Загальна частина. Київ : Юрінком Інтер. 1997. 512 с.
37. Менджул М.В. Принцип справедливості в правовому регулюванні сімейних відносин в Україні (окремі аспекти): матеріали ІХ міжнар. наук.-практ. конф. «Закарпатські правові читання», (м. Ужгород, 20–22 квітня 2017 р.). Київ; Ужгород, 2017. Т. 1. С. 271–276.
38. Пашенко О.О. Криміналізація та соціальна зумовленість. № 1(8). 2017. С. 41–76.
39. Пирвагидов С.С., Пудовочкин Ю.Е. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительно-правовой анализ законодательства России и стран Содружества Независимых Государств. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2003. 297 с.
40. Погребняк С.П. Основоположні принципи права : автореф. дис. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2009. 37 с. 238 с.
41. Погребняк С.П. Принципы пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : зб. наук. ст. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 вересня 2012 р.). НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 294–310.

42. Познер Р. Економічний аналіз права. 2003. 861 с.
43. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Вид. 10-е, доповнене. Львів: Край, 2008. 224 с.
44. Резнік Ю.С. Принцип гуманізму та його реалізація в кримінальному праві України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Національна академія наук України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького. Київ, 2016. 203 с.
45. Сабитов Т.Р. Уголовно-правовые принципы: методы познания, сущность и содержание: монография. Москва: Изд-во «Юрлигинформ», 2012. 192 с.
46. Скакун О.Є. Принципи кримінального права у законодавстві зарубіжних країн. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Право»*. 2007. № 9. С. 106–112.
47. Степаненко О.В. Принцип доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2017. 249 с.
48. Сумачев А.В. О принципах уголовного права. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2017. № 4(42). С. 8–15.
49. Тимошук Ю.С. Визначення поняття принципів кримінального права. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 261–264.
50. Туляков В.О. Моральна адекватність кримінально-правової заборони. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр.; МОН України, ОНЮА. Одеса: Фенікс, 2008. № 44. С. 257–261.
51. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учебник / под ред. Е.Л. Стрельцова. Харьков: ООО «Одиссей», 2002. 762 с.
52. Фефелев П.А. Принципы советского уголовного права. *Правоведение*. 1989. № 2. С. 36–43.
53. Фещенко О.С. Сучасний погляд на принципи кримінального права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. С. 68–76.
54. Фуфалько Т.М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних правових формах діяльності держави. *Науковий вісник ЛДУВС*. 2011. № 2. С. 63–73.
55. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Київ: Атіка, 2004. 488 с.
56. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика України: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.08. Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2005. 36 с.
57. Фріс П.Л. Криміналізація і декриміналізація у кримінально-правовій політиці. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 19–20.
58. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08. Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2007. 44 с.
59. Хавронюк М.І. 10 років чинності КК України: час закріпити принципи. Законопроект. 2012. URL: <http://www.zakonoproekt.org.ua/10-rokiv-chinnosti-kk-ukrajini-chas-zakripiti-printsipi.aspx>
60. Шаблистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людино-центристське дослідження: монографія. Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ: ДДУВС; Ліра. 2015. 419 с.
61. Шлинк Б. Пропорциональность. К проблеме баланса фундаментальных прав и общественных целей. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2012. № 2 (87). С. 56–76.
62. Якуб М.Л. О понятии принципа уголовного права и уголовного процесса. *Правоведение*. 1976. № 1. С. 56–64.
63. Animus and Sexual Regulation, 127 Harv. L. Rev. 1767 (2014).
64. Barbara A. Frey; X. Kevin Zhao, The Criminalization of Immigration and the International Norm of Non-Discrimination: Deportation and Detention in U.S. Immigration Law, 29 Law & Ineq. 279 (2011).
65. Christa Elliott. Terror in the Press: How the U.K.'s Threatened Criminalization of the Guardian under the Terrorism Act 2000 Would Violate 10 of the European Convention on Human Rights, 30 Am. U. Int'l L. Rev. 101 (2015).
66. Douglas Husak. Legalize This! The Case for Decriminalizing Drugs (London: Verso, 2002), 197 p.
67. Douglas Husak. Strict Liability, Justice, and Proportionality. Oxford University Press. Pp. 81–104 (2005).
68. Douglas Husak. The Legalization of Drugs. Cambridge University Press, For & Against Series, 2005, 103 p.
69. Douglas Husak. Over-criminalization: The Limits of the Criminal Law, Oxford University Press, 2008, 231 p.
70. Gregory Jones. Over-criminalization and the Need for a Crime Paradigm, 66 Rutgers L. Rev. 931 (2014).
71. Erin E. Langley, Dominic J. Jr. Nardi. The Irony of Outlawing AIDS: A Human Rights Argument against the Criminalization of HIV Transmission, 11 Geo. J. Gender & L. 743 (2010)
72. Hadley Rose. Speak No Evil, Hear No Evil, Do No Evil: How Rationales for the Criminalization of Hate Speech Apply in Transitional Contexts, 22 Willamette J. Int'l L. & Dis. Res. 313 (2014).
73. Jack Tsen-Ta Lee. Equality and Singapore's First Constitutional Challenges to the Criminalization of Male Homosexual Conduct, 16 Asia-Pac. J. on Hum. Rts. & L. 150 (2015).
74. Josh Scheinert. Is Criminalization Criminal: Antisodomy Laws and the Crime against Humanity of Persecution, 24 Tul. J.L. & Sexuality 99 (2015).
75. Sebastian Raduletu. Limits of the Freedom of Expression Imposed by the Protection of Rights and Freedoms of Other Persons – A Critical Survey

of the Case-Law of Romanian Constitutional Court, 2013 Pandectele Romane 143 (2013).

76. Shawn N. Randolph. Pregnancy and the Criminalization of Perinatal Substance Abuse: Unethical, Unconstitutional and Poor Public Policy, 2 S. Cal. Rev. L. & Women's Stud. 375 (1992).

77. Sophie M. Clavier. Objection Overruled: The Binding Nature of the International Norm Prohibiting Discrimination against Homosexual and Transgendered Individuals, 35 Fordham Int'l L.J. 385 (2012).

78. Stanislav Splavnic. The doctrine of proportionality in LGBT rights adjudication: challenging human rights 98 (2016).

79. Nils Jareborg. Criminalization as Last Resort (Ultima Ratio), 2 Ohio St. J. Crim. L. 521 (2005).

80. Tatjana Hornle. Consensual Adult Incest: A Sex Offense, 17 New Crim. L. Rev. 76 (2014).

81. Thomas M. Franck. Proportionality in International Law, 4 L. & Ethics Hum. Rts. 229 (2010).

82. Tim Martin, Judging HIV Criminalization: Failures of Judges and Commentators to Engage with Public Health Knowledge and HIV-Positive Perspectives, 4 UC Irvine L. Rev. 493 (2014).

83. Wibke Kristin Timmermann. The Relationship between Hate Propaganda and Incitement to Genocide: A New Trend in International Law Towards Criminalization of Hate Propaganda?, 18 LJIL 257 (2005).

84. Wondwossen Demissie Kassa. Criminalization and Punishment of Inchoate Conducts and Criminal Participation: The Case of Ethiopian Anti-Terrorism Law, 24 J. Ethiopian L. 151 (2010).

В статті ідентифіковані питання, що стосуються принципів кримінального права, які залишаються дискусійними і не знайшли свого однозначного рішення в доктрині кримінального права. Систематизовані і проаналізовані основні підходи до рішення таких питань, а також визначено їх вплив на методологію дослідження місця принципу пропорційності в системі принципів кримінального права.

Ключевые слова: система принципів кримінального права, доктрина кримінального права, принцип пропорційності, справедливості, нормативність.

In the article it is identified issues relating to principles of criminal law, which remain controversial and for which there have not been found yet solution in doctrine of criminal law. It is systematized and analyzed main approaches to solution of such issues, as well as determined its influence on methodology of researching the setting of proportionality principle in system of principles of criminal law.

Key words: system of principles of criminal law, doctrine of criminal law, proportionality principle, justice, normativity.

